

Mateusz Superczyński

**Przedmieście portowe w Toruniu – przyczynek do badań
nad ludnością flisaczą i rybacką od XIII do XVIII w.
w świetle zachowanych źródeł z Archiwum Państwowego w Toruniu**

Przez kilka wieków, aż do końca XVIII stulecia nabrzeże wiślane w Toruniu pełniło rolę portu rzecznego, osady rybackiej i przede wszystkim miejsca wymiany handlowej. Tu krzyżowały się szlaki handlowe z południa Polski i Rusi Czerwonej oraz ze Śląska w stronę Bałtyku. Port toruński w średniowieczu i w czasach nowożytnych był punktem, przez który przepływały takie towary jak: zboże, drewno, miód, futra z flandryjskim suknem, śledzie czy wyroby metalowe przywożone statkami. Tutaj też od wieków zamieszkiwali rybacy, sternicy i szyprowie, którzy zrzeszali się w korporacjach cechowych.

Dotychczas tematykę związaną z ludnością rybacką, flisaczą oraz szeroko pojętą grupą osób zajmującą się obsługą żeglugi wiślanej poruszano w kilku miejscach, jedynie przy okazji całościowych badań nad społeczeństwem Torunia w okresie staropolskim. Charakterystykę przedmieścia portowego przedstawiano pokrótce przy okazji publikacji dotyczących socjotopografii Torunia w wiekach średnich, jak i w okresie nowożytnym¹. O ludności zamieszkującej te tereny oraz o stosunkach gospodarczych w okresie przedkapitalistycznym pisał m.in. Jerzy Wojtowicz, który skupił się na przekształcaniach społeczno-gospodarczych². Ludność luźną i mieszkańców nabrzeża wiślanego ujął nieco szerzej Krzysztof Mikulski, opisując ich położenie w okresie kryzysu gospodarczego Torunia w XVIII w. oraz przedstawiając socjotopografię przedmieścia Żabieniec³. Autor, analizując zmiany własnościowe poszczególnych działek na terenie osady znajdującej się w okolicach tzw. Żabiego Młyna, zauważył, że obszar ten w ciągu XVIII w. nie ulegał znacznym modyfikacjom demograficznym i własnościowym.

Artykuł niniejszy ma na celu ukazanie możliwości badawczych nad ludnością flisaczą zamieszkującą nabrzeże wiślane w Toruniu i Kępę Bazarową w kontekście zachowanych źródeł archiwalnych z zasobu Archiwum Państwowego w Toruniu. Mimo że przez pojęcie „ludność flisacza” rozumiemy przede wszystkim flisaków i pomocniczy personel

¹ T. Jasiński, *Przedmieścia średniowiecznego Torunia i Chełmna*, Poznań 1982, s. 32–35; K. Mikulski, *Topografia przedmieść toruńskich w XIV–XVII wieku*, „Zapiski Historyczne” 1998, t. 63, z. 3–4, s. 7–33; K. Mikulski, *Przestrzeń i społeczeństwo Torunia od końca XIV do początku XVIII w.*, Toruń 1999, s. 64–69.

² J. Wojtowicz, *Studia nad kształtowaniem się układu kapitalistycznego w Toruniu. Stosunki przemysłowe miasta Torunia w XVIII wieku*, Toruń 1960, s. 38–42.

³ K. Mikulski, *Pułapka niemożności: społeczeństwo nowożytnego miasta wobec procesów modernizacyjnych, na przykładzie Torunia w XVII i XVIII wieku*, Toruń 2004; K. Mikulski, *Socjotopografia przedmieść toruńskich XIV–XVIII wieku – przypadek Żabieniec*, „Archeologia Historica Polona” 2005, t. 23, s. 57–82.

pracujący przy transporcie wodnym, to do poniższych rozważań włączono również osoby trudniące się żeglugą wiślaną, a więc sterników, szyprów i tragarzy, a także pozostałe grupy zawodowe zamieszkujące tereny nadwiślańskie w Toruniu, takie jak pracownicy dniówkowi, parobkowie, rybacy itp. Omawiany obszar, określony jako „przedmieście portowe”, będzie się zamykać w pasie nabrzeża wiślanego od Bramy Mostowej do terenów przy dawnym szpitalu św. Ducha i dalej, poza linią nowożytnych fortyfikacji (tzw. Wielkie Rybaki oraz Żabieniec) do terenu dzisiejszego Parku Miejskiego, gdzie rozwinęło się osadnictwo rzemieślnicze skupione wokół cegielni i wapiennika.

Spojrzenie badawcze na ludnością rybacką i flisaczą w średniowiecznym i nowożytnym Toruniu umożliwiają zachowane źródła archiwalne. Są to przede wszystkim rejestry czynszowe z początku XIV w.⁴, ale także wykazy szosu obrazujące strukturę społeczną przedmieścia nad Wisłą⁵, wykazy czynszowe odnotowywane na zachowanych tabliczkach woskowych⁶ i księgi kamlarii⁷. Analizę tkanki osadniczej omawianego obszaru w okresie nowożytnym umożliwiają przede wszystkim, wykorzystywane dość często przez badaczy księgi pogłównego oraz wyjątkowo cenne materiały w postaci spisów przedmieszczan i ksiąg czynszowych z czasów kryzysu miasta na początku XVIII w., które dostarczają wiele cennych wzmianek i informacji o stanie materialnym mieszkańców obszaru nad Wisłą⁸. Topografię przedmieścia na początku XVII stulecia można zrekonstruować przede wszystkim na podstawie księgi ławniczej przedmiejskiej z lat 1600–1615, która zawiera wiele cennych wzmianek i informacji na temat położenia niektórych obiektów, takich jak cegielnie, rzeźnie czy młyny⁹. Niestety o życiu codziennym mieszkańców przedmieścia portowego dowiadujemy się niewiele z przekazów archiwalnych. Nawet akta cechu szyprów nie przekazują wielu interesujących danych, a akta cechu rybaków nie zachowały się w ogóle. O wyglądzie domostw czy zabudowie omawianego obszaru informują niektóre ryciny i plany ze zbioru kartograficznego miasta Torunia. Są to jednak materiały pochodzące dopiero z końca XVIII w.

Dogodne warunki dla przystani, jak i przeprawy przez Wisłę, a także gęstość zabudowy w obrębie murów miasta, sprawiły, że już od XIII w. nad Wisłą rozwijało się osadnictwo. Początkowo na tzw. przedmieściu portowym budowano liczne drewniane spichlerze, ale ze względu na zagrożenie pożarem zakazano ich wznoszenia, a nowe, ceglane już budynki stawiano w obrębie murów miejskich. Warto podkreślić, że na omawianym obszarze od

⁴ *Die ältesten Zinsregister der Altstadt Thorn*, Hrsg. F. Prowe, „Mitteilungen des Copernicus-Vereins für Wissenschaft und Kunst zu Thorn” 1931, H. 39, s. 155–174.

⁵ *Księgi szosu i wykazu obciążeń mieszkańców Starego Miasta Torunia z lat 1394–1435 (Schossbücher und Lastenverzeichnisse der Einwohner der Altstadt Thorn von 1394 bis 1435)*, oprac. K. Mikulski, J. Tandecki, A. Czacharowski, Toruń 2002.

⁶ *Tabliczki woskowe miasta Torunia, ok. 1350 – I poł. XVI w.*, wyd. K. Górski, W. Szczuczko, Warszawa–Poznań–Toruń 1980.

⁷ *Księga kamlarii miasta Torunia (1453–1495) (Kammereichbuch der Stadt Thorn von 1453 bis 1595)*, wyd. K. Kopiński, K. Mikulski, J. Tandecki, Źródła do Dziejów Średniowiecznego Torunia, cz. 3, Toruń 2007.

⁸ Archiwum Państwowe w Toruniu (dalej: APT), Akta luźne miasta Torunia (dalej: AlmT), 3109, 5674, 5655, 6061.

⁹ APT, Akta miasta Torunia (dalej: AmT), IX–76.

pierwszych lat istnienia ośrodka miejskiego w Toruniu zamieszkiwali rybacy. Strukturę osadnictwa przedmieścia portowego na początku XIV w. ukazuje najstarszy rejestr czynszowy datowany na lata około 1317/18–1322¹⁰. Pierwszą stronę rejestru rozpoczyna spis posiadłości nad Wisłą ciągnących się do miasta. Wśród właścicieli posesji przeważają właśnie rybacy (*piscator*), których w tej części źródła odnotowano sześciu. Występują tutaj też łaźbownik płacący 9 skojców ze spichlerza oraz 9 grzywien z łaźni i młynarz. Rękopis wymienia także żeglarzy, cieśli oraz tragarzy, a więc typowych robotników portowych trudniących się obsługą żegluga rzecznej. W rejestrach czynszowych można wymienić również flecistę i cytrzystę, z racji istnienia na przedmieściu karczmy, w której zatrzymywali się podróżni. Istniejące w pobliżu dwie łaźnie, prawdopodobnie parowe, czerpiące wodę z Wisły i odprowadzające ją do fosy miejskiej, obsługiwali łaźbownicy, będący ich właścicielami i dzierżawcami¹¹. O łaźniach tych dowiadujemy się z odpisów najstarszych protokołów rady miasta, w których znajduje się m.in. zapiska z 1345 r. dotycząca łaźni położonej nad Wisłą, za Bramą Łazienną, należącej do Cezariusza Hentgisberga. O tej samej łaźni przebudowanej już tym razem na farbiarnię mówi z kolei zapis z 1378 r.¹² Fakt istnienia drugiej łaźni, znajdującej się na nabrzeżu za Bramą Żeglarską, potwierdza z kolei decyzja władz miasta z 1396 r. o zwolnieniu z opłaty czynszowej Rackendorfa, który był jej właścicielem¹³. W omawianym zbiorze protokołów i rozporządzeń można się doszukać również zapisu z 1402 r. o budowie przystani przy tzw. „najbliższej cegielni”¹⁴. Jest to zarazem najstarsza wzmianka źródłowa dotycząca istnienia w średniowieczu urzędzeń portowych w Toruniu.

Struktura demograficzna przedmieścia portowego zróżnicowała się na przełomie XIV i XV w. Przede wszystkim pojawili się tu przedstawiciele nowych rzemiosł i zawodów, jak choćby piekarze. W tym okresie przedmieście ukształtowało także swoją topografię.

Osadnictwo na nabrzeżu wiślanym dzieliło się wówczas na trzy części. Zabudowania znajdujące się za Bramą Szkolną, nazywaną Przewoźną, a obecnie Mostową, określano jako Zaulek Łaźbenny (*Retro Balneum*). Tam swoje domostwa mieli wspomniani wcześniej łaźbownicy oraz znajdowały się łaźnie. Nieco dalej na zachód, przed Bramą Żeglarską, obszar zabudowań nazywany Piekarami (*Pistores*) był zamieszkiwany, jak sama nazwa wskazuje, przez piekarzy. Teren leżący przy szpitalu św. Ducha i południowo-zachodnim narożniku Starego Miasta to osada Małe Rybaki (*Piscatores*), którą w XV w. wyróżniano jako *Fischergasse*, czyli ul. Rybacką.

Zaulek Łaźbenny stał się w połowie XIV w. miejscem rozwoju łaźni. Do dotychczas dzierżawionych przez łaźbników, wspomnianych już dwóch łaźni dołączyła w 1345 r. trzecia łaźnia wybudowana przez Cezariusza Hentgisberga, a następnie przejęta przez

¹⁰ *Die ältesten Zinsregister...*, s. 155–174.

¹¹ T. Jasiński, *Przedmieścia średniowiecznego Torunia...*, s. 32–35; R. Kubicki, *Łaźnie w Państwie Zakonu Krzyżackiego w Prusach*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 2015, t. 63, z. 3, s. 411–431.

¹² *Thorner Denkwürdigkeiten von 1345–1547*, Hrsg. A. Voigt, „Mitteilungen des Copernicus-Vereins für Wissenschaft und Kunst zu Thorn” 1904, H. 13, s. 4–9.

¹³ *Ibidem*, s. 21, „Ex senatus gratia ist die Badstube vor dem Segelthor von dem Zinse befreyet, welche ein Privatmann Rockendorf gebauet”.

¹⁴ *Ibidem*, s. 28, „Bey der nachsten Ziegelscheune sind vormahls die Schiffe gebauet”.

Radę Miejską. Na zachód od Zaułku Łaziebnego zamieszkiwali piekarze, którzy posiadali na nabrzeżu swoje własne miejsca sprzedaży pieczywa. Należeli oni do grupy rzemieślników określanej jako „hockinbeckere”, a więc piekarzy kramarskich, którzy nie posiadali swoich ław chlebowych na rynku Starego Miasta¹⁵. Przedmieście portowe było także ośrodkiem wykańczania importowanego sukna, wobec czego już w pierwszej połowie XIV w. przed Bramą Żeglarską znajdowały się tzw. ramy sukiennicze. Poza tym obszar ten był prawdopodobnie ośrodkiem wyrobu niewielkich ilości sukna¹⁶. Na początku XVI w., w związku z budową stałego mostu na Wiśle, na przedmieściu portowym, tuż za Bramą Mostową, stał budynek komory, w której pobierano podatek przewozowy.

Przedłużenie przedmieścia portowego wzdłuż Wisły, na zachód od kościoła i szpitala św. Ducha, jak i słabo zaludniony obszar leżący w niewielkiej odległości od murów Starego Miasta określano jako Przedmieście Starotoruńskie. Dalej na zachód rozwinęło się osadnictwo rzemieślnicze, a także założono liczne urządzenia i obiekty przemysłowe, jak cegielnie, stocznia czy młyn, w pobliżu których osiedlili się rzemieślnicy budowlani. Tereny rozciągające się między szpitalem św. Ducha a doliną Tempe nazywano Wielkimi Rybakami. Zamieszkiwali je, podobnie jak na Małych Rybakach, ludzie trudniący się połowami ryb, ale też inni rzemieślnicy, pracujący w znajdującym się tu kompleksie cegielni i wapiennika. Należy zaznaczyć, że na Przedmieściu Starotoruńskim mogło funkcjonować nawet kilka cegielni. Najstarsza i leżąca najbliżej miasta, określana jako „cegielnia najbliższa” (nächste Ziegelscheue), sąsiadowała ze wspomnianym wyżej wapiennikiem (Kalkscheine), gdzie wyrabiano wapno palone. Księga szosu z 1394 r. wzmiankuje również o pobliskiej, małej uliczce – Koło Wapiennika (Circa Kalkschune), gdzie zamieszkiwało trzech podatników. Niedaleko, przy ujściu rzeczki Postolsk do Wisły był tzw. Żabi Młyn (Froschmuhle), a w niewielkiej odległości od niego przystań rybacka i stocznia staromiejska (Schieffstaugen). W okresie średniowiecza stocznia staromiejska znajdowała się w sąsiedztwie tzw. najbliższej cegielni, a dopiero w XVI w. przeniesiono ją dalej na zachód w okolice cegielni na terenie dzisiejszego Ogrodu Botanicznego¹⁷. Lokalizację przystani rybackiej ułatwiają zapisy z księgi ławniczej przedmiejskiej, jak choćby oblatowany dokument dotyczący ogrodu i domu Georga Rudigera, które to nieruchomości znajdowały się obok wspomnianej przystani¹⁸.

W okresie nowożytnym przedmieście portowe nadal pełniło funkcję zaplecza gospodarczego portu wiślanego ze wszelkimi urządzeniami do obsługi żeglugi, a więc żurawiem¹⁹ (znanym choćby z rysunku Steinera z XVIII w. czy z obrazu *Kazanie na łodzi* z 1671 r., obecnie przechowywanym w Ratuszu Staromiejskim), przystanią i spichrzami. Przed bramami miejskimi funkcjonowały ramy sukiennicze i karczma, a także dwie lub trzy łąnie wzmiankowane już w średniowieczu, które jednakże w XVII w. na fali reformy

¹⁵ *Ibidem*, s. 90–94.

¹⁶ J. Tandecki, *Rozkwit toruńskiego ośrodka handlowego i produkcyjnego* [w:] *Historia Torunia*, t. 1, cz. 1: *W czasach średniowiecza (do roku 1454)*, red. M. Biskup, Toruń 1999, s. 176–177.

¹⁷ *Thorner Denkwürdigkeiten...*, s. 28, 58.

¹⁸ APT, AmT, Kat. II, IX–76, k. 425v–426v, „vorm Alththornischen Thor nach dem Schieffstangen”.

¹⁹ K.G. Praetorius, *Topographish – historisch – statistische Beschreibung der Stadt Thorn und ihres Gebietes*, Thorn 1832, s. 218–219.

moralnej wychodzącej z luteranizmu zostały zlikwidowane i przemienione na farbiarnie²⁰. Nowym elementem zagospodarowania terenów nad Wisłą stało się osadnictwo na wcześniej niezamieszkaną wyspę wiślaną nazywaną Kępą Bazarową, gdzie przynajmniej od początku XVII w. osiedlili się rzemieślnicy, kupcy, a przede wszystkim ludzie trudniący się nielegalnym, pozacechowym rzemiosłem, czyli partactwem. Źródła ikonograficzne, jak choćby rysunki Steinera z 1734 r., obrazują wyspę z nieregularną zabudową, która jednak w czasie działań wojennych często ulegała zniszczeniom²¹. Również przekazy pisane, jak księgi pogłównego, informują, że osada na Kępie Bazarowej była gęsto zaludniona²². Wyspa stanowiła w tym czasie duży ośrodek produkcyjny i miejsce rozwoju partactwa, szczególnie szewstwa i krawiectwa czy innych dziedzin rzemiosła²³. W protokołach sądu wetowego znajduje się sprawa pewnego sternika oskarżonego o zakup pieca z nielegalnego warsztatu na Kępie Bazarowej, co świadczy o tym, że na wyspie rozwijały się też inne gałęzie produkcji partackiej²⁴. Na Kępie działali także powoźnicy, którzy produkowali półprodukty, m.in. liny i sznury do sieci rybackich. Mimo że wyspa podlegała jurysdykcji starosty dybowskiego, to od lat trzydziestych XVII w. była we władaniu miasta²⁵. Warto dodać, że dość często najbardziej znaną toruńską wyspę wiślaną określano „małpim gajem”, a to za sprawą rzekomego osadzania na niej wygnanych z miasta prostytutek. Proceder taki odbywał się jednak jeszcze w XVI i XVII w.

Sąsiadujący z przedmieściem portowym obszar na zachód od kościoła św. Ducha przez cały omawiany okres pełnił funkcję rozwiniętego ośrodka przemysłowego z istniejącymi już w wiekach średnich cegielniami i wapiennikiem oraz stocznia. Charakter mieszkalny posiadały natomiast Małe i Wielkie Rybaki, jak i obszar wokół obiektów cegielni i wapiennika, nazywany od znajdującego się w pobliżu Wisły Żabiego Młyna (Froschmuhle) Żabieńcem. Teren ten w średniowieczu zaliczany do Wielkich Rybaków w księdze ławniczej przedmiejskiej z początku XVII w. jest określany jako Szabieniec lub Kretenstein z wielkimi działkami należącymi do mieszkańców miasta, głównie ogrodami i sadami. Jednak na początku XVIII w. Żabieniec był jednym z najgęściej zaludnionych przedmieść²⁶. W okresie tym cały obszar Rybaków, jak i przedmieścia portowego zmieniał swój charakter, stając się miejscem rozwoju pozacechowego rzemiosła. Gęsto zamieszkaną obszar jurydyki na terenie po rozebranych przez Szwedów w 1655 r. kościele św. Ducha pełnił funkcję osady produkcyjnej, w której rozwijało się partactwo, niekontrolowane przez Radę Miejską i cechy rzemieślnicze²⁷. Osadnictwo na Rybakach

²⁰ K. Mikulski, *Przestrzeń i społeczeństwo...*, s. 122.

²¹ *Toruń i miasta Ziemi Chełmińskiej na rysunkach Jerzego Fryderyka Steinera z pierwszej połowy XVIII wieku* (tzw. *Album Steinera*), oprac. M. Arsyński, red. M. Biskup, Toruń 1998.

²² J. Wojtowicz, *Studia nad kształtowaniem się układu kapitalistycznego...*, s. 42.

²³ *Ibidem*, s. 88.

²⁴ APT, AmT, Kat. II, III–117; J. Wojtowicz, *Studia nad kształtowaniem się układu kapitalistycznego...*, s. 60.

²⁵ K.G. Praetorius, *Topographish – historisch – statistische Beschreibung...*, s. 240–241, 295.

²⁶ K. Mikulski, *Przestrzeń i społeczeństwo...*, s. 405.

²⁷ J. Wojtowicz, *Studia nad kształtowaniem się układu kapitalistycznego...*, s. 42.

dobrze obrazuje plan Torunia i przedmieść z 1793 r. autorstwa Douglasa, na którym widać skupisko licznych, gęsto pobudowanych domów²⁸.

Śpośród mieszkańców obszaru zabudowań nad Wisłą i w porcie toruńskim największą grupę stanowili rybacy, mający swoją organizację cechową już od czasów średniowiecza. Prawo do łowienia ryb wynikało bezpośrednio z przywileju chełmińskiego, w którym zezwalano na połów każdemu w wodach przyległych do miasta. Cech rybacki zaliczał się jednak na tle innych korporacji do mniej znaczących w życiu społecznym miasta. Rybacy toruńscy nie posiadali prawa miejskiego, mimo iż byli zobowiązani do wielu obciążeń zarówno finansowych, jak i usług świadczonych na rzecz miasta (np. gaszenia pożarów czy zabezpieczania mostu w czasie roztopów). Dopiero w czasach pruskich w organizacji cechowej rybaków wprowadzono egzamin mistrzowski (polegał na nocnym połowie ryb w obecności dwóch mistrzów) i zrównano ją z innymi cechami²⁹.

Drugą co do wielkości grupą społeczno-zawodową mieszkającą na terenie nabrzeża wiślanego byli sternicy, tworzący odrębne bractwo, zajmujące się obsługą szkut, statków i tratw. Sternicy byli najmowani przez szyprów do pracy przy przewozie towarów. Organizowali także załogi statków i łodzi spośród flisaków i pomagierów, licznie zamieszkujących nabrzeże wiślane³⁰. W okresie wzmoczonego handlu wiślanego i koniunktury zbożowej od XV do XVII w. praca szyprów i sterników okazała się dość dochodowa, co znacznie przyczyniło się do wzrostu ich zamożności. O pozycji szyprów świadczą choćby częste wpisy w księdze ławniczej Starego Miasta Torunia, w których dokonywali transakcji kupna lub sprzedaży nieruchomości, również w obrębie murów samego miasta³¹. Mimo tego szyprowie pozostawali, podobnie jak rybacy, poza prawem miejskim. Cech szyprów powstał najprawdopodobniej już w XIV w., gdyż znane są listy członków korporacji z 1397 r.³² Sami szyprowie, jak pokazują zapiski w źródłach, często wchodzili w konflikty zarówno z rybakami, dla których stawali się konkurencją z racji dorabiania na rybołówstwie, oraz z samymi mieszkańcami miasta i kupcami. O konfliktach takich świadczy chociażby wpis do księgi ławniczej Starego Miasta Torunia z 25 kwietnia 1458 r. dotyczący zastawu, w którym doszło do kwitacji, a więc spłaty odszkodowania za szkody wyrządzone na statku przez Hansa Boszoka. Do porozumienia przed sądem ławniczym między szyprem a Jakubem z Wyszogrodu doszło za pośrednictwem starszych cechu szyprów³³. Inny spór został ukazany w dokumencie z 1460 r., w którym rozstrzygnięto zatarg między dwoma

²⁸ APT, Zbiory kartograficzne, T 471/283.

²⁹ S. Herbst, *Toruńskie cechy rzemieślnicze*, Toruń 1933, s. 113–114.

³⁰ Z. Guldón, *Organizacja bractw szyprów, sterników i mierników zbożowych w Polsce późnośredniowiecznej w XVI–XVIII w.*, „Zapiski Historyczne” 1976, t. 41, z. 3, s. 67–85; K. Mikulski, *Pałapka niemożności...*, s. 179–180.

³¹ *Księga ławnicza Starego Miasta Torunia (1456–1479)*, wyd. K. Kopiński, J. Tandecki, Toruń 2007, nr 1123, 1225, 1381.

³² APT, Cech szyprów toruńskich, 10, k. 3.

³³ *Księga ławnicza...*, nr 131, „Jocub, ein polensch man von Wyschegroda ist komen vor gehegt ding und hat bekant, das her empfangen hot 5 1/2 geringes mr. von Hans Boszock vor schaden, den her empfangen hatte an enyen schiffe und hot em wol lassen ugen, und saget en weite, ledig und notloss, vordan allis schaden von des schiffes wegen, bey der berichtunge und vorgnugunge sint gewest die eldisten der schifflewte uff die zceit [...]”.

szyprami: Wojciechem Koczka, sternikiem, a Jakubem Sarambą w sprawie należności Jakuba za statek³⁴. Korespondencja cechu szyprów toruńskich z innymi miastami, jak i widoczna aktywność w życiu gospodarczym miasta dowodzą tego, że ta grupa społeczna była najsilniejszym elementem struktury społecznej przedmieścia portowego w Toruniu w okresie rozwoju handlu wiślanego, a więc mniej więcej do połowy XVII w.

Początek XVIII w. przyniósł znaczące zmiany w strukturze społecznej Torunia. Zarysowały się wówczas pierwsze oznaki przemian w gospodarce miasta, co wyrażało się w wzroście roli manufaktur i majątków patrycjuszowskich z jednej strony, a w ubożeniu ludności przedmiejskiej – z drugiej, pojawianiu się nowych zawodów, robotników najemnych, dniówkowych i partactwa, a więc nielegalnego rzemiosła. Procesy modernizacyjne społeczeństwa toruńskiego widać wyraźnie na obszarze przedmieść otaczających miasto, w tym również na przedmieściu portowym, Rybakach i na Kępie Bazarowej.

Sytuację ludności przedmiejskiej w tym czasie obrazują szerzej nieznane spisy mieszkańców zachowane w aktach luźnych miasta Torunia. Jeden z takich spisów sporządzono 6 lipca 1708 r., a więc na kilka miesięcy przed katastrofalną epidemią dżumy, która dotknęła miasto we wrześniu tegoż roku. Okres, którego dotyczy przekaz archiwalny, zbiega się także z czasem krótko po oblężeniu miasta przez Szwedów w 1703 r. i z działaniami wojennymi, kontrybucjami i ogólnym uciskiem Torunia przez obce wojska³⁵. Spis mieszkańców przedmieść rozpoczyna się od kwartału Rybaków (Fischer Quartier). Widnieją tam 82 pozycje zawierające nazwiska mieszkańców bądź właścicieli posesji, domów i ogrodów, a pod tymi nazwiskami ujęto dodatkowo osoby zamieszkujące dany budynek bądź zatrudnione w nim w charakterze służby. Są to więc parobkowie, dziewczki, tragarze oraz osoby bez wskazanej profesji czy zawodu. Na każde gospodarstwo bądź posesję składa się zazwyczaj od dwóch do trzech osób. Nazwy zawodów i profesji zapisano w rejestrze częściowo w języku polskim, a częściowo po niemiecku. Widać wyraźnie brak konsekwencji w sposobie zapisywania zawodów mieszkańców, np. w pozycji 14 – „Jędrzej Niedzoła, Fischer”, natomiast w pozycji 17 – „Barcel Koralewicz, pomagier i rybak”. Także nazwa zawodu „Steuermann”, czyli sternik, występuje raz w wersji niemieckiej, innym razem w polskiej. Wśród mieszkańców w zdecydowanej większości są osoby o polskich nazwiskach³⁶.

Pod względem sytuacji majątkowej do najbogatszych osób spośród mieszkańców przedmieścia należeli niewątpliwie sternicy, mający niejednokrotnie u siebie najemnych pomagierów i flisaków, ale też parobków i dziewczki służebne. Ich liczba, jak i pozycja majątkowa świadczy, że skupiali się w korporacji zawodowej, podobnie jak rybacy zamieszkujący to przedmieście. Na omawianym obszarze odnotowano również kilka nielicznych ogrodów patrycjuszowskich. Są to m.in. ogrody Łukasza Mościckiego, rajcy i kamlarza miejskiego oraz Andrzeja Schultza, burmistrza, w których zatrudnienie znaleźli pracownicy dniówkowi, tzw. Tagelöhner, cieśla, murarz czy ogrodnik. Zastanawiająca jest pozycja 33, przy której zapisano Wojciecha Sadzińskiego, ogrodnika. Miał on na swojej po-

³⁴ APT, AmT, Kat. I, 2275.

³⁵ APT, AlmT, 3109.

³⁶ *Ibidem*, k. 1–3.

sesji aż trzech flisów, sternika i jednego starszego robotnika najemnego („ein alter Kerl”). Oprócz tych profesji wśród rzadziej występujących zawodów należy wskazać kucharza, strażnika miejskiego i furmana. Spośród mieszkających na Rybakach kobiet ujętych w rejestrze większość trudniła się tkactwem lub pracą związaną z tą gałęzią rzemiosła. Przykładowo żona flisaka Mikołaja Paszarowskiego przędła wełnę („Ein Weib, so Wolle Spint”). W części rejestru dotyczącej Rybaków można natknąć się i na wzmianki o właścicielach karczm, jak choćby w punkcie 3, gdzie widnieje nazwisko Jana Wachslagera³⁷. O sytuacji majątkowej mieszkańców Rybak świadczą dopiski z informacjami o posiadanym sprzęcie do połowu ryb. W pozycji 25 wymieniono Kazimierza Bosakowskiego, sternika i rybaka posiadającego dwie łodzie rybackie. Dodatkowo o sytuacji materialnej tego mieszkańca świadczy to, że na służbę najął dwóch pachołków rybackich i dwie dziewczki³⁸. Obraz warunków bytowania mieszkańców przedmieścia ukazują także inne wzmianki, jak choćby zapiska w punkcie 60 o ubogiej Reynie, która zmuszona była ukrywać się w piwnicy³⁹. Musiało wówczas tak wegetować prawdopodobnie wielu mieszkańców tego kwartału, często szukających schronienia w zdewastowanych ogrodach czy dawnych, zrujnowanych chałupach na przedmieściu.

Przedmieście Rybaki na początku XVIII w. było najludniejszym, a zarazem najbardziej jednolitym pod względem społecznym przedmieściem Torunia. Wynikało to po części z dość stabilnej sytuacji demograficznej tego obszaru, a w szczególności terenu Małych Rybak, które od połowy XVII stulecia były częściowo chronione przez bastion ziemny. Równocześnie na podstawie spisów mieszkańców, jak i źródeł kartograficznych można zauważyć niemal niezmienioną strukturę społeczną tej części przedmieścia portowego. Ciągłość rozwoju osadnictwa na omawianym obszarze przerywały kolejne działania wojenne, jak choćby niszczycielskie oblężenie miasta w 1703 r., jednakże przedmieścia, w tym przedmieście portowe, były dość szybko odbudowywane.

Toruń, utrzymując na przestrzeni wieków swoją zamożność i pozycję gospodarczą, opierał się na handlu dalekosiężnym, w tym głównie na handlu wiślanym. Dogodne położenie nad rzeką sprawiło, że na nabrzeżu rozwinął się prężnie działający port rzeczny i osada rybacka, której ludność trudniła się zawodami związanymi z żegluga, sławem i rybołówstwem. Specyficzna struktura społeczna, która rozwinęła się na przedmieściu portowym w Toruniu, zaczęła zanikać dopiero po rozbiorach, kiedy miasto zmieniło całkowicie swój charakter, stając się twierdzą pruską. Obfitość źródeł archiwalnych skłania zatem do głębszych badań nad ludnością rybacką, flisaczą i innymi mieszkańcami dawnego przedmieścia portowego w Toruniu.

Jednym ze źródeł najlepiej ukazujących ludność przedmieścia portowego w Toruniu jest analizowany powyżej spis mieszkańców kwartałów przedmieść tego miasta z 1708 r. Edycja tego spisu stanowi aneks do niniejszego artykułu. Tekst źródła przygotowano na podstawie wskazówek zawartych w *Instrukcji wydawniczej dla źródeł historycznych od XVI*

³⁷ *Ibidem*, k. 3.

³⁸ *Ibidem*. „Kazimierz Bosakowski, Steuermann, Fischer halt 2 Fische Beuchte, Scheudt, 2 fischen Knechten, 2 Megte”.

³⁹ *Ibidem*, k. 4. „Reyna, ein arm weil, so versteckt in Bendigsche Gewölbe”.

do połowy XIX w. opracowanej przez Kazimierza Lepszego⁴⁰. Stąd zmodyfikowano pisownię wyrazów niemieckich, uwspółcześniając ich brzmienie. Nazwy zawodów w języku niemieckim pisano wielką literą.

ANEKS
SPIS MIESZKAŃCÓW KWARTAŁÓW PRZEDMIEŚĆ TORUNIA Z 1708 R.
(FRAGMENT)

Archiwum Państwowe w Toruniu, Akta luźne miasta Torunia, I, 3109

Spis mieszkańców sporządzony w formie poszytu. Foliacja XIX-wieczna, niebieską kredką. Nie posiada obwoluty. Pismo dość czytelne, w wielu miejscach ślady zalania. Rejestr spisany częściowo w języku niemieckim, częściowo po polsku. Nazwiska przy kolejnych numerach podkreślone pojedynczą linią.

[s. 1]

BESCHREIBUNG DER VORSTÄDTER

Die 6 Juli Anno 1708

FISCHER QUARTIER

1. Hirte, Johan Tindemann.
[^a] MatysWila.
2. Jon Kafrowy von Wolle.
Hausen^b Krüge.
Seines Weibes Vater.
3. [...]dny^c Pulskurek und Johan Wach[s]chlagers, Kruger.
Szczepan, flis.
Tomek, flis.
Jon, tragarz.
4. Marcin^d Szanachowicz, Zimmermann.
Ogurek, gracz.
5. Piotr^e Szalony.
Franciszek, Arbeitskerl.
6. Wojciech, pomager.
Jan Jarosławski, Trager.
Woyciech, tracz.
7. Nikolay^f Paszarowski, flis.
Ein weib, so Wolle Spint.
8. Łukaszewski, cieśla.

⁴⁰ *Instrukcja wydawnicza dla źródeł historycznych od XVI do połowy XIX wieku*, oprac. K. Lepszy, Wrocław 1953.

9. Greger Urbanik, Steuermann.
 10. Szymon Raykowic, flis.
 Czesepa, flis. //
- [s. 2]
11. Marcin Rotwinski, Steuermann.
 Stanisław Kielznak.
 12. Szymon Rzepka, Fischer.
 13. Wawrzyniec Sieczka, Steuermann.
 Szymon Ktuy, Steuermann.
 14. Jędrzej Niezdola, Fischer.
 Stanisław Rybski, gracz.
 15. Kazimierz Choynicki, pomager.
 Bastof Karnat, flis.
 Marchewka.^g
 16. Wojciech Cybula, pomager.
 17. Marcin Szary, Steuermann.
 Balcer Koralewicz, pomager i rybak.
 Stanisław, flis.
 18. Jan Kot, pomager.
 19. Jozef Sulman, Steuermann.
 Szymon Karczewski, pomager.
 Kolibik.^h
 20. Greger Koralewicz, Steuermann.
 Dziewka.ⁱ
 Stanisław, es Schuid, so arm.
 21. Marcin Pawłowski, Steuermann.
 Thomas Muller, so erst geheiratet, und noch 1 flis ist.
 22. Tomasz Bierka, Steuermann.
 Sobek, flis.
 Jakub, flis.
 EinMagt. //
- [s. 3]
23. Łukasz Strzałka, Fischer.
 Marcin Strzałka, Jacub Strzałka.
 24. Michał Kucek, Steuermann.
 25. Kazimierz Bosakowski, Steuermann, Fischer halt 2 Fische Beuhte, Scheudt.
 2 fischen Knechten, 2 Megte.
 26. Michał Szary, Steuermann.
 27. Jędrzej Gutowski, Steuermann.
 Wojciech Pieczynka, flis.
 Marcin Mocnyłuka, Pomager alias Kontny.
 28. Błazy, Träger.

29. Marcin Kaniowski, flis.
Kuryto, sternik.
30. Wojciech Borowski, Fischermann.
Wojciech, Arbeiter.
31. Adam Dąmbrowski, ein schwärzer Zimmermann.
in Frau Dorffin Garten.
32. Jan Żabiaczek, ein Wäscher.
Szymon, Arbeiter.
33. Wojciech Sadzinski, ein Gärtner.
Adam Mutka, Steuermann.
Błazy Dudka, flis.
Kazimierz Lorencki, flis.
Ein alter Kerl.
Michał Włostowski, flis.
34. Froncek Siatka, pomager.
Żebrowa, Fisch Käuferin. //
- [s. 4]
35. Marcin Kaszuba, pomager.
36. Jakub Kulka, Fischer.
37. Jan Figacki, sternik.
38. Krzysztof Lewicki, pomager.
Michał Kamiński, flis.
Matys Gnidka, pomager.
39. Jędrzej Dudak, flis.
Jędrzej Dobrzyński, flis.
Niedźwiedz, flis.
40. ^jJakub Halfar, in Herr Brauers Garten.^j
41. Gryger Powiak in Griffels Garten.
42. Michał Siatka, Fischer.
43. Szymon Kuśnierek, sternik.
Komornik.
44. Matys Wiercioch.
45. Gryger Wiercioch, sternik.
46. Paweł Krobski, pomager.
Chabacki, sternik.
47. Marcin Karnat, pomager.
Smulski, Stadt Soldat.
48. Stanisław Banachowic.
Ein Trager.
49. Błazek, Kucharz beigos[?].
50. Wojciech Garski^k, sternik.
51. Siatkowa, wdowa, ein Fischersche. //

[s. 5]

52. Michał Kaszuba, pomager.
 53. Stanisław, Träger.
 54. Walek Prażygroch, Taglöhner.
 55. Jan Sobiecki, sternik.
 56. Piotr cieśla in Scheine Herrliche Herr Mościcki Garte.
 Jan Ruknecht, Taglöhner.
 57. Mikołaj Krupa, flis, arm.
 58. Michałowa, Fuhrmansche.
 59. Stanisław Ziarski, Taglöhner.
 In Grauersch Garte.
 60. Reyna, ein arm weil, so versteckt in Bendigsche Gewölbe.
 61. Wawrzeniec Piątkowski, gracz.
 62. Adam Rudel, Maurer gestellten den Krusers Garte.
 Szymon Żabiak, Taglöhner in Scheinen Herrliche Burgermeister Schultz gestellt.

NONNEN GRUND

63. Michał Rozlanski, Fuhrmann.
 64. Andrzej^l Ciepkowski, Taglöhner.
 65. Tomasz^l Fantazia, sternik u P. Nedigen. [?]
 66. Tomasz^m Siekierski, Fuhrmann.
 67. Marcin Merdak, Handlanger.
 68. Jan Spielmann. //
- [s. 6]
69. Jan Czarnypysk, Taglöhner.
 70. Stanisław, flis.
 71. Grzegorz Buczek, Messer.
 72. Tomek Golenia, Träger.
 Marianna, ein arms Weib.
 73. Piotr Cieśla.
 74. Tomasz Słodzinka, Träger.
 75. Jakub Jurkowic, Schneider.
 76.ⁿ Andreas Frost in Herr Burgermeister Czimermann⁴¹ Garte.
 Wojciech, gracz.
 77. Bartosz Taglöhner.
 Stanisław ein Taglöhner in Frau Herdin Garte.
 78. Ein Mistfischer in Herr Zerneck⁴² Garte.

⁴¹ Jan Czimmermann (1698–1712), burmistrz; zob. J. Dygdała, *Urządnicy miejcy Torunia 1651–1793*, Toruń 2002, s. 222.

⁴² Jakub Henryk Zerneke (1672–1741), burmistrz, kronikarz, historyk; zob. J. Dygdała, *Urządnicy miejscy...*, s. 247.

79. Matys vel Grzegorz, Träger.

In Scheine Herrliche Herr Hantrieb Garte gewollen.

80. Jan Ulrych, arbeits Kerl in Paul Scheun Garte.

81. Wawrzyniec Goczara, ein Schwarzer Zimmermann, halt sich jetzt auf ein gefass auf einen Schuen Garte.

82. Bartosz Pliskowic, ein Träger, in Rubinkowski⁴³ Garte ohne. //

^a Wyraz nieczytelny z powodu zalania. ^b Wyraz skreślony. ^c Wyraz nieczytelny z powodu zalania. ^d Wyraz zamazany. ^e Wyraz zamazany. ^f Wyraz zamazany. ^g Wyraz dopisany. ^h Wyraz dopisany. ⁱ Wyraz dopisany. ^j Wyrazy skreślone. ^k Wyraz nadpisany. ^l Wyraz nieczytelny, zalany. ^m Wyraz nieczytelny, zalany. ⁿ Przed liczbą skrócenie „nr”.

Słowa kluczowe: rozwój portu wiślanego w Toruniu, ludność flisacza i rybacka XIII–XVIII w.

Port Suburb in Toruń – A Contribution to Research on the Fishing and Rafting Population from the 13th to the 18th Centuries in the Light of the Preserved Sources from the State Archives in Toruń

The development of the port of the Vistula in Toruń from the first years of existence city has created a settlement on the waterfront, which has evolved over time in a suburb of the port inhabited by a loose population rafter and fishing (mainly Polish origin), but also skippers and helmsmen associations in organizations guild. The existence of the port resulted in the creation of numerous devices and port facilities as marinas, shipyards or crane notified by the numerous references in archival sources preserved in the records of the city of Toruń. Numerous records in court records, files and documents of Kamlaria allow the reconstruction of the topography of the suburbs of the port and its transformation from the Middle Ages to the end of the 18th century. This article also points to changes in the social structure of inhabitants serving Vistula rafting and river navigation, especially in times of economic crisis after the Great Northern War. The work is a contribution to further research on population rafting and fishing, as encouraged by the large number of archival materials in the resource Toruń archive.

⁴³ Jakub Kazimierz Rubinkowski (1668–1749), rajca miejski, poczmistrz królewski, kupiec, założyciel folwarku nazwanego później Rubinkowem; zob. J. Dygdała, *Urzednicy miejscy...*, s. 238.